

приступ на факултет путем посебног пријемног испита за кандидате који немају средњошколску матуру, и за оне који су свршили ниже правне студије (*capacitaires en Droit*) (26); реформа нижих правних студија (*capacité en Droit*) (27); то ће сутра бити реформа студија на докторандским курсевима чији су планови већ скоро готови: реформа студија за диплому повлачи и реформу студија на докторату, како по духу тако и у погледу организације; ова реформа ће се састојати нарочито у смањењу предавања и у стварању центара за испитивање, погодних да се настави рад на истраживању започет у току студија за диплому и да се тај рад продуби; на тај начин докторат ће добити „збиља научни карактер, какав би и требало да има“, као што се каже у образложењу декрета од 27 марта 1954.

На тај начин, захваљујући овим разним изменама, захваљујући развоју практичне наставе с једне стране и истраживачког рада с друге, развоју олакшаном стварањем истраживачких центара и лабораторија, омогућена је нова оријентација рада на факултету и правни и економски факултет ће одговорити задацима који им се постављају. На њима ће се формирати људи, подобнији да нађу своје место и да брже постану корисни у својој професији, а истовремено и научни радници у области правних, економских и друштвених наука за којима постоји у нашој земљи потреба.

Др. Игет Дуран (Huguette Durand)

директор практичне наставе на Правном и економском факултету у Греноблу

ДЕТЕРМИНИЗАМ ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА*

I. Пре но што бисмо прешли на само расправљање специфичног проблема детерминизма друштвених појава, потребно је претходно расправити неке основне појмове или, можда, термине, како би се могло потпуно јасно говорити.

1. Тако треба одредити шта ћемо сматрати под детерминизмом, тим страним изразом који би се српски могао превести као „одређеност“, односно „одређивање“. Међутим, ако се покуша одредити шта значи сама одређеност, то постаје прилично неодређено. Уствари, једна појава одређује другу тек кад на њу утиче, тј. кад извесна својства или елементи, или и цела друга појава зависи од прве појаве. Одређивање једне појаве другом постоји, дакле, кад постоји неки активан однос између појава, кад оне једна другу условљавају, односно мењају. Тако појам одређености долази у тесну везу с појмом условљености и узрочности, односно услова и узрока.

Не можемо овде улазити у сложени филозофски проблем појма услова и узрока нити покушати да их разграничимо, уколико је

(26) Односно декрети од 27 новембра 1956 и 30 марта 1956.

(27) Декрети од 31 марта 1956 и 27 јуна 1956.

* Допуњен и исправљен реферат са скупштине Југословенског удружења за филозофију и социологију, одржане 10 и 11 октобра 1958 у Београду.

то уопште могуће. Но, чини нам се да се још није успело утврдити разлика између услова и узрока и да је то тешко учинити углавном зато што између њих у основи и нема разлике. Уствари, одређеност, условљеност, узрочност, па чак и сама повезаност међу појавама, своди се увек на саму узрочност, тј. све су то само видови једног истог процеса — процеса узрочности, који носе разне називе. Притом, очевидно, ми термин узрок употребљавамо у најширем смислу, тј. као појаву без које не би било неке друге појаве. Једна појава је, у том смислу, одређена другом појавом, јер без ње је не би било (што значи, тачно речено — и ово напомињемо једном за свагда, да не бисмо више понављали — да или цела појава не би постојала или не би постојали неки њени елементи или својства). А ово, опет, значи да је једна појава проузрокована другом појавом, да је прва узрок друге. Остављамо другима да између овако схваћених узрока разликују узрок у ужем смислу и услов.

Стога, дакле, кад говоримо о одређености, детерминизму друштвених појава, ми под тим поразумевамо, уствари, узрочност друштвених појава. Зато се не бисмо могли сложити списцима који покушавају да детерминизму даду много шире значење. Анализа свих облика детерминизма, за које они претендују да нису истоветни сузрочношћу, уствари указује да те разлике нема или — обрнуто — да нема детерминизма. Ево типичног таквог примера — Гурвича с његовом књигом *Determinismes sociaux et liberté humaine*.

Он дефинише детерминизам, по свом обичају, врло компликовано и нејасно, као „интеграцију појединачних чињеница у један од многобројних стварних оквира или конкретних универзума [...] Он одређује место овим чињеницама, тј. објашњава их у зависности од разумевања оквира. Ова интеграција претпоставља разумевање релативне кохезије дотичног променљивог оквира [...]“ Преведено на прост језик, ово, чини нам се, значи да постоје целине, састављене из делова, између којих постоји одређена веза. Детерминизам је откривање ове везе између једног дела и осталих делова, односно целина. Притом се Гурвич непрецизно изражава, јер детерминизам, очигледно, није никакво откривање ове везе, већ детерминираност, односно одређеност, значи објективно постојање такве везе. Но, тиме нисмо добили ништа, пошто управо не знамо шта значи, у чему се састоји ова повезаност. Она се, очевидно, не може састојати ни у чему другом до управо у условљености, односно проузрокованости.

То показује анализа разних врста детерминизма које утврђује Грувич. Он, наиме, сматра да се одређеност појава може појавити у неколико облика. Ти су облици узрочни закони, закони еволуције, функционални закони, статистички закони и рачун вероватноће, појединачна узрочност, функционалне коваријације, правилности с карактером тенденције и, најзад, непосредна интеграција у целини. Ако изузмемо законе узрочности и појединачну узрочност, који су, и по самом Гурвичу, облици узрочности, и анали-

зирамо остале облике детерминизма, утврдићемо да се и они морају, свести на узрочност ако се хоће да се њима утврди постојање везе или одређености међу појавама. Уосталом, то и сам Гурвич углавном признаје.

Он каже, на пример, за закон еволуције да ништа не објашњава него само описује појаве. Тај закон каже, рецимо, да свако живо биће пролази кроз разне ступњеве развоја. Да ли се тиме утврђује нека одређеност дотичног бића? Свакако, уколико под тим термином разумемо везу између појава, тј. утицање једних појава на друге. Закон еволуције то не открива — он само описује како тече развој живог бића. Закон еволуције, дакле, не утврђује никакву одређеност појава, већ само описује једну појаву.

Функционални закони утврђују сталне односе између појава, као, на пример, закон гравитације. Но, ови односи или нам ништа не казују о одређености тих појава или, уколико казују, претварају се у закон узрочности, што зависи од тога како схватамо дотичне законе. Тако, ако закон гравитације узмемо као закон који казује да се одређена тела увек привлаче одређеном снагом и у одређеној сразмери, ми можемо да га схватимо или као чист опис, и тада нам он стварно ништа не одређује, или као утврђивање узрока односног привлачења, и тада он постаје узрочни закон.

Статистички закони и закони вероватноће очито само описују појаве, а не утврђују њихово међусобно одређивање. Ово и сам Гурвич каже кад тачно тврди да важење ових закона не потиче ни из каквих самосталних математичких својстава већ из њихове прилагођености односном предмету, а ова прилагођеност претпоставља познавање узрочних односа који одређују дотичне статистичке законе. Тако је, на пример, Диркем (*Durkheim*) статистике самоубиства везивао за религијске групе а Халбвакс (*Halbwachs*) за групе по врстама насеља. Показало се да је Халбваксово везивање боље одговарало стварности, што значи да је пошло од тачних узрочних веза — самоубиство је било одређено уствари врстом насеља а не врстом религије, како је мислио Диркем. Према томе, статистички закон самоубиства нам не казује ништа ако није повезан за узрочни закон. Није тачно, дакле, како је мислио Диркем, да на толико католика, итд. пада толико самоубица, већ да на толико сељака, итд. пада толики број самоубицава. Статистички закон, дакле, чак и не описује чињенице ако није повезан сузрочним законима; он нам, уствари, не казује ништа или, што је горе, казује нам нешто што није тачно, даје лажан опис.

Слично се може доказати и за коваријације и корелације (које, без узрочности, могу претстављати само голу везу у мисли онога који их утврђује, иако у стварности такве везе нема), као и за правилности које имају карактер тенденција, док непосредна интеграција чињеница у целину уствари претставља таутолошко изражавање узрочности — појава је проузрокована целином стварности.

Други пример погрешног разликовања узрочности и других начина повезивања појава, односно детерминизма, пружа у популарној марксистичкој књижевности уобичајено разликовање између тзв. свеопште повезаности појава као најопштијег начина повезивања и детерминисаности појава и узрочности, као само једне врсте везе међу појавама. Притом се овакво схватање ослања на извесне Лењинове, па чак и Енгелсове ставове, који су, међутим, очито погрешно протумачени.

Тако, на пример, Розентал у свом *Марксистичком дијалектичком методу* каже: „[...] у објективној стварности постоји свеопшта повезаност и узајамна зависност појава, захваљујући заланчености узрока и последица, захваљујући узајамном деловању између њих. Свака појава повезана је, непосредно или посредно, са свим другим појавама. Кад утврђујемо непосредан узрок неке појединачне појаве, ми донекле упрошћујемо стварну повезаност, јер ми ту појаву истржемо из њене свеопште повезаности с другим појавама. Појам узрока и последице не даје потпуну слику повезаности појава, њихове универзалности. Зато је Лењин [...] писао да „људски појам узрока и последице увек унеколико упрошћава објективну повезаност појава у природи [...]“ Розентал се позива још и на познат Лењинов став да су узрок и последица само „мали делић светске повезаности“, „само моменти светске узајамне зависности, повезаности (универзалне), узајамног захватања једног догађаја у други, само карице у ланцу развитка материје“. Он наводи и Енгелса, који каже: „Налазимо и то да су узрок и последица претставе које као такве важе само ако се примењују на појединачан случај, али да се оне, чим тај појединачан случај посматрамо у његовој општој вези са светском целином, поклапају, растварају у претстави о свеопштем узајамном деловању, у коме узроци и последице стално мењају своја места, тако да оно што је сада или овде последица тамо или тада постаје узрок, и обрнуто“. Као што се види, Розентал разликује свеопшту повезаност од узрочности, као да је то нешто различито.

Међутим, сама повезаност, као што се то види и из самих Розенталових речи, а још више из Лењинових и, нарочито, Енгелсових, није ништа друго, као што и не може бити ништа друго, него свеопшта узрочност, низ узрочних веза. У том низу узрочних веза оно што је последица неког узрока постаје само, као што каже Енгелс, узрок неке друге последице, и тако редом. Оно што се овде назива узроком јесте *једна* узрочна веза, а оно што се назива свеопштом повезаношћу појава јесте *скуп свих узрочних веза* у свету. Али и једно и друго није ништа друго до — узрочна веза.

Постоје и покушаји да се, на пример, однос између облика и садржине претстави као једна врста везе која није узрочног карактера, тј. да облик детерминише, одређује садржину (и обрнуто) на неки други начин а не узрочно. Ово је, међутим, такође немогуће замислити. Јер, ако облик утиче на то каква ће бити садржина (и обрнуто), то само значи да он одређује неки елемент или особину садржине, тј. да проузрокује појаву тог елемента или садржине.

На основу ове кратке анализе можемо, дакле, закључити да одређеност појава означава њихову узрочну повезаност и да ће остати заувек неуспешни сви покушаји да се било који облик одређивања или повезивања појава може одвојити од узрочности. Притом, како смо рекли, под узроком подразумевамо и оно што се, уобичајено; назива услов, не улазећи у то да ли се може оправдано начинити разлика између узрока и услова (1).

Тако бисмо под одређеношћу или детерминисаношћу појаве разумели проузрокованост њену (односно њених елемената) другом појавом, односно другим појавама.

2. Рекли смо да у проблем самог појма узрока нећемо улазити. Напомињемо само толико да је појам узрока везан за једну од основних противречности људског мишљења. Она се састоји у томе што, с једне стране, није могуће замислити једно нешто које не би било проузроковано другим нечим, које постоји безузрочно, а, опет, с дру-

(1) У филозофији, а затим, нарочито, у праву, покушало се да се утврди разлика између појма узрока и појма услова (в. о овоме у нашој књижевности најобимнију расправу Б. Фурлана: Проблем правне кавзалности, у „Зборнику зnanствених расправ“ љубљанског Правног факултета, XIV летник 1937/38, Љубљана 1938, стр. 85/222). У овом погледу постоје два основна схватања. Пошто је свака појава последица дејствовања многобројних претходних чинилаца, то се може узети или да су сви ти чиниоци скупа подједнако допринели настајању појаве, пошто ове не би било ако би било који од тих чинилаца изостао, и тако се скуп свих чинилаца назива узрок, а сваки посебан чинилац услов појаве или се може узети, напротив, да сви чиниоци не допринесе подједнако појави, већ се међу њима свима издваја један који је овој највише допринео, па се он назива узроком а сви остали условима појаве. Прво гледиште је најпотпуније изнео Мил (Mill), иако је оно већ и раније заступано (на пример код старог Антифона). Оно се своди, на крају крајева, на то да је целокупно стање света узрок сваке промене (иако се Мил од тога ограђивао), јер су све појаве међусобно везане. Друго гледиште су заступали већ Платон и Аристотел, који су циљ (циљни узрок) сматрали за прави узрок, и Цицерон, који је, напротив, најјасније истакао као прави узрок тзв. ефицијентни узрок (Аристотелову сауса *efficiens*), тј. онај чинилац који нужно производи појаву.

У праву се, услед практичних потреба уређивања људског понашања и одговорности за понашање, морао сузити појам узрока па покушати да се међу свим условима издвоји онај који је прави узрок. Постоји огромна књижевност о том питању, нарочито немачка (а на француском језику је одлична расправа о томе проф. Т. Живановића), али се до решења које би иоле задовољило још није дошло. Главни су покушаји тзв. теорија последњег услова (*Binding*), теорија услова који је највише допринео последици (*Bindmauer*), теорија адекватног услова (*Bar*), најраспрострањенија, по којој је узрок онај услов који уопште узето допринеси настанку последице. Но, ниједна од ових теорија не може издржати критику.

У социологији је Мекивер (*MacIver: Social causation, 1942*) покушао да одвоји узрок од услова идући углавном за већ заступаним гледиштем о равнотежи чинилаца и о одлучујућем чиниоцу. Наиме, Мекивер сматра да се узрок може пронаћи само ако се поређају два слична али различита стања са жељом да се пронађе узрок појаве која није истоветна (на пример, разлика у броју самоубистава). Тада треба наћи ону разлику која постоји међу овим стањима, а која проузрокује поменути разлику која се истражује (на пример, утврдиће се да је друштвена повезаност већа тамо где је број самоубистава мањи, и обрнуто). Узрок је, дакле, онај чинилац који је различит у два иначе истоветна стања и који према томе производи појаву која претставља разлику између иначе истоветних последица тих стања.

Како се види, може се закључити да је немогуће одредити разлику између узрока једне појаве и услова, односно издвојити онај услов који је највише допринео појави. Ми издвајамо узроке из практичних разлога — да бисмо утврдили друштвене последице људске делатности или да бисмо деловали на природу. Но, притом не треба заборављати да се то чини само у општим оквирима дејствовања свих осталих чинилаца, односно узрока. Тако ћемо ми рећи да без пуцња смрт не би наступила, или да без окретања прекидача светлост не би била угашена, итд., па те радње узимамо за узроке, иако оне не би изазвале те последице без истовременог дејства свих осталих услова, из којих је дато стање састављено, и који такође чине узроке дате појаве у истој мери као и оне радње које посебно издвајамо као узроке.

ге стране, само проузроковање није могуће схватити до као понављање постојећег, услед чега се ново нужно појављује као нешто што се не да објаснити проузроковањем. Услед ове основне противречности (која се и друкчије формулише) сам појам узрока је веома критикован, па се не ретко и предлагало да се он потпуно избаци из употребе. Међутим, ни људско мишљење ни наука не могу се замислити без овог појма, као, уосталом, ни наша практична делатност, која се управо на њему у потпуности заснива. Стога појам узрочности још увек остаје у науци, и остаће и даље (2).

Стога се овде заустављамо и дефинишемо узрок као појаву без које не би било неке друге појаве, а узрочност као везу међу појавама која се састоји у томе што је свака појава праћена неком другом појавом или појавама, којих не би било без ње (као што јој и претходи нека појава, или појаве, без којих ње не би било).

3. Треба строго разликовати објективну одређеност појава од њихове субјективне предвидљивости, односно од њиховог сазнавања. Јасно је да узрок неке појаве може објективно постојати а да ми за њега не знамо, па отуд не треба рећи да таква појава нема узрока. С друге стране, предвиђање неке појаве је могуће само на основу потпуног знања њених узрока, па немогућност њеног предвиђања није доказ да узроци не постоје. Најзад, много је лакше предвиђати појаве које подлежу неком закону, тј. које се дешавају исто као и низ других појава, непроменљиво, од појава које се дешавају на јединствен, непоновљив начин.

(2) Осврнули бисмо се на занимљиву критику узрочности В. Расла (В. Russell) коју је изложио и са своје стране углавном успешно критиковао код нас проф. Шешкић у чланку „Б. Расл о узрочности и слободи” (у „Филозофском прегледу”, бр. 1 за 1957). Расл, идући за хјумовском традицијом, углавном успешно истиче да узрочност није ништа друго до емпиријска генерализација, односно, индукција која не може бити нужна по себи. Мислио да је то тачно, јер су сва наша знања, уосталом, такве генерализације. Но, битно је да се она потврђују у пракси. С друге стране, проф. Шешкић има право кад тврди да Расл меша објективни закон узрочности с нашом субјективном предвидљивошћу догађаја, о чему ћемо мало даље говорити. Расл мисли да је проузроковано само оно што се да утврдити општим и непромењивим законом који важи за све околности, а то је, разуме се, нетачно. Но, најзанимљивија је Раслова критика у томе што он тврди да је узрочност логички немогућа зато што или се појава која је узрок и појава која је последица временски додирују или су растављене неким временским размаком. Ако се додирују, онда значи да делује само један део тзв. узрока, тј. онај који се временски додирује са последицом, чиме „прави узрок, како је дефинисан, не може бити остварен”. Уколико се узрок и последица временски не додирују, тада је могуће да се у временском размаку који их раздваја појави неки нов чинилац који спречава деловање узрока. Проф. Шешкић сматра да је ова Раслова критика тачна за тзв. механичко схватање узрочности и тврди да су узрок и последица нераздвајиво повезани те се не могу замислити ни само као *discretum* ни само као *continuum*. Узрок може постојати и после појаве последице (трење шибнице може трајати и после њеног паљења услед трења). Мислио да Расл нема право у својој критици, као и да проф. Шешкић такође нема право у свом објашњењу везе узрока и последице. Наиме, несумњиво је да узрок и последица морају бити временски повезани, јер оно што је прошло не може да делује више (нама се само чини да делује, јер делују његове последице које још трају). Ако то значи, као што Расл каже, да само један део претпостављеног узрока делује, онда само треба утврдити да је прави узрок тај део а не оно што смо претпоставили да јесте. Проф. Шешкић нема право кад тврди да узрок може да траје и пошто је произвео последицу. Појава која је била узрок већ произведене последице може, очевидно, да траје упоредо с последицом, али она више није њен узрок. Кад је трење једном упалило шибницу, ми можемо продужити трење, но оно више не изазива паљење. Према томе, и Раслова критика појма узрочности неуспешна је. Појам узрочности не можемо заменити никаквим другим појмом, а најмање појмом функционалности, како то предлаже Расл.

Међутим, одређеност и сазнање, односно предвидљивост, веома се често мешају, па се тврди да је нека појава неодређена, недетерминисана, иако је она само несазната или непредвидљива. Но, исто се тако често дешава да се нека појава која није била ни предвиђена нити предвидљива може накнадно узрочно објаснити, чиме се управо доказује да се узрочност (односно одређеност) и предвидљивост не смеју мешати. Ове појаве мешају и веома истакнути научници. Такав је случај, на пример, с тзв. микрофизиком. Тамо се, сходно Хајзенберговом (*Heisenberg*) принципу неодређености, не може одредити тачно извесна микрофизичка појава (ако је одређен положај честице, не може се одредити брзина, и обрнуто). Услед тога се не могу одредити ни узроци те појаве, па ни поставити закони кретања појава, као што се ове услед тога и не могу предвидети. Закони микрофизике добили су зато статистички карактер. На основу овога многи научници су извели закључак да у свету ових појава нема уопште одређености, ни узрочности, ни законитости! То је, међутим, очито погрешно. Јер, иако ми не можемо утврдити зашто се једна честица креће одређеном путањом, па ни одредити ту путању, а још мање предвидети куда ће се кретати, то још ни најмање не значи да сама путања није објективно одређена и да нема узрока који је тачно одређују. Уосталом, сами ти научници долазе у противречност кад тврде да се извесне појаве не могу одредити зато што на њих утиче само то што их посматрамо! Јер, они тиме признају узрочност у дотичној појави. Потпуно је нетачно тврдити да такве појаве нису одређене, односно проузроковане, зато што се не могу тачно измерити, односно подвести под закон. Ниједна појава, самим тим што постоји, не може бити неодређена, јер је то уопште бесмислено.

Несхватљиво је исто тако како се може сматрати да је нека појава релативно неодређена ако није одређена почетним узроцима (као узима, на пример, проф. Шешић у свом реферату о проблему детерминизма на скупштини Југословенског удружења за филозофију и социологију октобра 1958), тј. ако на њу делују накнадни узроци, који нарочито ометају предвиђање појаве, сходно законима који редовно важе. Одређеност је увек апсолутна, а никад релативна, јер су узроци увек подједнако узроци, без обзира да ли су почетни или накнадни.

4. У вези с овим стоји и појам закона, односно законитости. Закон се може схватити у два смисла: у ширем, као утврђивање везе међу појавама, односно као исказ који ту везу утврђује, и ужем, као утврђивање опште везе међу појавама. Обично се термин закон употребљава у другом, ужем смислу. Све појаве подлежу законима, како онима у ширем тако и онима у ужем смислу. Уколико нешто подлеже закону у ужем смислу, утолико је оно предвидљиво без изузетка. Но, уколико не подлеже тако схваћеном закону, оно, иако у начелу предвидљиво, може остати конкретно непредвидљиво у датом случају.

Одређеност претставља закон у ужем смислу, што значи да су све појаве одређене. Али, појаве нису одређене све на исти начин.

и истим чиниоцима. Стога конкретна одређеност неке појаве може претстављати посебан, појединачан и непоновљив случај, који се не може подвести под закон. Ово, наравно, не обеснажује закон одређености, који важи и за тај случај. Зато одређеност може бити или законита, тј. општа, или појединачна. Треба истаћи да се законитост често меша с одређеношћу, па се појединачна одређеност услед тога пориче, што је потпуно неоправдано.

Ми ћемо овде термин закон употребљавати само у ужем смислу.

5. У вези с појмом законитости стоје и појмови нужности и случајности, који су такође, с друге стране, тесно везани за појам предвидљивости. И ови су појмови донекле, тј. у одређеном значењу, противречни. Јер, ако се под нужношћу разуме, с једне стране, да је за сваку појаву потребно постојање тзв. „довољног разлога“, а, с друге стране, да појава мора настати чим се такав довољан разлог појави, онда то значи да је све што је проузроковано било нужно, тј. да није могло бити друкчије но што је било. У том значењу случај је немогућ. Ако се, међутим, под нужношћу подразумева једна више субјективна категорија, тј. ако се нужним сматра оно што ми очекујемо да се деси, тј. што предвиђамо, на основу закона, онда случајност може постојати, јер се наша предвиђања не морају остварити, пошто не одговарају увек објективној стварности. Нема сумње да су у области друштвених појава случајности у овом смислу много чешће но у области природних.

Обично се у потврду постојања разлике између нужности и случајности наводе примери из којих се, уствари, може закључити само супротно. Наиме, назива се случајним или нешто што је нужно у неким другим сразмерама или нешто што отступа од закона. Тако се, на пример, наводи оно што је Вјелински рекао о Петрограду: изградити Петроград на мору било је нужно, а на ком тачно месту на мору — случајно, или што је Енгелс иронично говорио о уједу буве на одређеном месту и у одређено време, итд. Међутим, и у једном и у другом случају реч је само о сразмерама, а нужност је увек иста. Наиме, Петрограду је место било одређено на мору зависно од услова великих сразмера — потребе да Русија избије на море, итд. Али његово тачно садашње место је исто тако било нужно одређено узроцима далеко мањих сразмера — релативно најповољнијим местом на мору. Ујед буве је био тачно одређен и нужен у дато време и на датом месту услед дејства ситних узрока, који, иако немају никаквог историског значаја, ипак су нужно довели до тога.

Случајност као отступање од основног закона такође не може постојати, јер је и отступање резултат одређених узрока. Ако нешто отступа од закона као општег израза повезаности једних појава с другима, то још не значи да је то отступање безузрочно, а ако је проузроковано, онда је оно такође нужно и исто тако се чврсто повезује у целину света као и све неслучајне, законите појаве. Ако сви умиру пре стоте године, а неко „случајно“ после стоте, то је такође, за његов случај, било нужно, јер је конкретно проузроковано. Ако сви који иду на излет остану читави, а неко „случајно“

буде рањен, то је опет резултат одређених узрока (судара возила, рецимо) и било је исто тако, као појединачан случај, нужно као и сви остали случајеви који се одигравају сходно закону. Уопште, све што се дешава нужно се дешава и не може да буде друкчије, чим се призна да је све проузроковано.

6. Најзад, треба одредити шта се подразумева под друштвеним појавама, јер од схватања овог појма веома много зависи и став у погледу њихове одређености. Како је познато, схватања суштине друштвених појава веома су различита. Међутим, у неким основним елементима сви се слажу. Тако постоји сагласност да је суштина ових појава у људским радњама, а ове су, опет, превасходно свесне, односно вољне радње. Ми ћемо овде друштвену појаву, суштину друштвеног, схватити као повезаност деловања људи, одвајајући свако поједино конкретно деловање, као саставни елемент, од друштвене појаве схваћене као повезано деловање, састављено из више појединих деловања.

II. У вези са схватањем друштвене појаве као повезаног деловања људи стоји и проблем разликовања психологије и социологије, а он је у тесној вези с проблемом одређености друштвених појава. Чини нам се да се овде нарочито много мешају ове две науке и да су се социолози више бавили психолошким проблемима, заборављајући своје сопствене. Наиме, као што ћемо видети касније, специфичност друштвених појава и њихове одређености састоји се, очито, управо у томе што су то људске појаве, везане за људску свест и вољу. Свест и воља су, међутим, психолошке појаве, које проучава психологија. Како настаје и како се развија свест, како се стварају одлуке воље и како из тих одлука проистичу људске радње, да ли и колико су одлуке воље одређене, све су то претежно психолошки проблеми, јер се односе на појединачну радњу једног појединца. Међутим, управо су ови проблеми они којима се највише баве социолози кад говоре о одређености друштвених појава. Кад Диркем говори о колективној свести, Тард о подражавању, Парето о резидуама и деривацијама, Мекдугал о инстинктима, Сорокин о значењу и вредности, Вебер о смисаоној делатности, Гурвич о слободи воље, Парсонс о оријентацији према вредности, итд., итд. — сви они говоре о мотивацији људске воље и траже одговор на питање чиме су одређене појединачне људске радње.

Прави социолошки проблем, међутим, није ту. Он се састоји у томе како се људске радње међусобно повезују у посебне целине — друштвене појаве, који су узроци тог повезивања, има ли какве законитости у њему, итд. На ове, уистини социолошке проблеме, пајжњ је скренуло марксистичко схватање друштва као конкретне целине, која се манифестује у одговарајућим историским типовима, тзв. друштвено-економским формацијама, и формална социологија, која је покушала да аисториски испитује разне облике овог повезивања.

Не може се оспорити да је првенствено психолошко усмеравање социолошких испитивања донело значајне резултате и за со-

циологију, али је исто тако јасно да је само посматрање друштва као целине и свих друштвених појава као делова целине, зависних од ње, и сваке друштвене појаве појединачно као повезаног деловања више људи, — да је само такво посматрање једино право социолошко посматрање и да оно отвара неслушене могућности откривања нових и веома важних истина о друштву. Притом треба нарочито подвући да је и историско посматрање, као оно у формалној социологији, такође од велике важности, али ипак сасвим недовољно без историског посматрања, на какво упућују историски материјализам и други облици историске социологије.

Разуме се, немогуће је, па и некорисно, постављати оштру границу између психологије и социологије, што је јасно већ и из саме чињенице да социологија проучава повезивање људских радњи које су психолошки условљене. Ако се једна радња повезује за другу и посредством свести, то онда значи да елемент свести и њена законитост морају бити узети у обзир при утврђивању и проучавању овог повезивања. Другим речима, не може се разумети како се људске радње повезују — социолошки проблем — ако се не зна како свест одређује људске радње — психолошки проблем. С друге стране, исто тако, немогуће је разумети како свест одређује људску радњу ако се не зна да нужност и законитост повезивања људских радњи морају наћи свој одраз у свести и изазвати одређене појаве свести, одређене мотивације појединачних људских радњи. Другим речима, исто као што су друштвене појаве и психолошки условљене, тако су и психолошке појаве и друштвено условљене.

Па ипак, и поред ове тесне повезаности, чини нам се оправданим настојати на разлици између психологије и социологије и на неопходној потреби да социолози схвате праву меру значаја психолошке мотивације за проблем друштвене појаве и да што више развијају праву социолошку проблематику. Треба увек водити рачуна да је свака појединачна људска радња и њена мотивација само један од елемената (или, боље, предуслова) друштвене појаве, која (радња, односно мотивација), док се посматра одвојено, сама за себе, није никаква друштвена појава. Тек кад ова радња почне да се повезује с другом, настаје друштвена појава и проблем социологије. Настанак, па чак и развој таквих појединачних људских радњи, посматран с гледишта њиховог психолошког елемента, јесте предмет психологије, а тек њихово повезивање, које је нешто објективно, што се одиграва ван било које појединачне свести, јесте предмет социологије и има своје посебне законитости. Психолошко проучавање претставља, према томе, неку врсту припреме за социолошко проучавање у правом смислу.

III. Друштвене појаве, будући у ширем смислу такође природне појаве, одређене су у основи као и остале природне појаве. Ипак, постоји извесна специфичност друштвених појава у односу на природне, па зато и специфичност у њиховој одређености, односно детерминизму друштвених појава. У чему је та специфичност?

Већ смо истакли да се, по општем мишљењу, специфичност друштвених појава састоји у њиховој људскости, повезано селементом свести, односно воље. Будући да је друштвена појава повезивање више људских радњи, то је јасно да ово повезивање зависи умногоме од тога како ће свака поједина радња између оних које се повезују настати, какви су закони њеног настанка, уколико их уопште има. Другим речима, иако је за социологију битно како се две постојеће, настале људске радње повезују, ипак је за њу важно такође и то како једна људска радња бива изазвана другом. Јер, ако не можемо знати како то бива, а то је често претежно психолошки проблем — онда нећемо моћи знати ни да ли извесне радње изазивају друге, тј. да ли се на тај специфично социолошки начин везују за друге.

Један од услова за избор ове или оне делатности јесте и постојање других људи, односно њихових делатности. Извесне људске делатности изазивају извесне друге делатности. Тако постојање једне одређене људске делатности претставља често услов, односно узрок, за настајање неке друге људске делатности. У том случају оно служи као мотив при одлуци на такву делатност. Ту је тачка у којој се додирују психологија и социологија.

Један од предмета социологије, као науке о друштвеним појавама, тј. о повезивању људских делатности, јесте управо како поједине дате људске делатности изазивају настајање других делатности, поред испитивања повезивања већ постојећих делатности. Један од предмета психологије, пак, јесте мотивација људске воље постојањем делатности других субјеката. Социологији је потребна мотивација да би објаснила повезивање људских радњи у одређеној области, психологији је потребно социолошко повезивање да би објаснила мотивацију. Утолико је и проблем слободе воље од важности за социологију. Стога ћемо ми овде ући у овај познати проблем уколико се он уско дотиче социологије.

Маколико био различито формулисан, овај проблем се своди, у основи, на прастари проблем тзв. слободе људске воље. Он је веома познат те се не вреди задржавати на његовом дужем претстављању. Као што је познато, различита решења се дају овом проблему — од признавања потпуне слободе људске воље, преко њене мотивисаности у којој је она још увек слободна, до њене апсолутне неслободе, до проглашавања слободе за илузију.

Ми не можемо улазити у све разне варијанте ових решења, тим пре што је то предмет посебне науке и психологије. Задржаћемо се само на неколико најновијих решења да бисмо показали, с једне стране, сложеност проблема, а, с друге, неке елементе решења, који нам се чине претерано је рећи тачним, али могућним и погодним за даљу разраду.

Карактеристика већине новијих решења овог проблема јесте увиђање извесне основне противречности која се у њему крије, коју је открио још Кант и коју је и он покушао да реши признањем постојања стварне противречности. Та противречност се састоји у томе

што је, с једне стране, у складу с општим законом узрочности и одређености, немогуће прихватити став да је једино одлука људске воље оно што је изузето од овог општег закона свих појава, а, опет, с друге стране, у томе што је, очигледно, немогуће овај закон просто проширити на одлуке људске воље, јер постоји тзв. стварно осећање слободе при избору наших делатности. Отуд искушење у које је и Кант упао: признати истовремено и строгу детерминисаност, односно проузрокованост воље, и њену потпуну слободу. Кант је то постигао на тај начин што је тврдио да детерминисаност воље постоји у феноменалном, а њена слобода у нуменалном свету, што је, разуме се, потпуно неприхватљиво, јер је подела на нумен и феномен сама по себи неприхватљива.

Признајући исту противречност и хотећи да је реше на реалистичнији начин од Канта, многи новији писци иду у основи истим путем, пребацујући, једино, за разлику од Канта, све у свет уобичајене стварности, који би Кант звао феноменалним светом. На тај начин, они избегавају неприхватљиве крајности чисте слободе и чисте детерминисаности. Али, чини нам се, тиме не решавамо проблем, јер су његове тешкоће још увек непремостиве.

Тако Гурвич решава проблем на тај начин што утврђује да у области људских појава постоји истовремено детерминизам појава и слобода воље. Он на тај начин до извесне мере избегава чисту противречност у коју пада Кант и неки други писци, јер тврди да су друштвене појаве детерминисане, а да воља није детерминисана него је слободна. Зато је он ближи гледишту по коме је људска воља слободна. Међутим, за гледиште по коме је људска воља истовремено и слободна и детерминисана њега везује то што ни он не може тврдити да је воља апсолутно слободна, што признаје њену условљеност датом ситуацијом, итд.

Уствари, разне Гурвичеве формулације решења овог проблема прилично су различите и нејасне, па чак и противречне. Јер иако непрестано тврди да је људска воља слободна у оквиру одређеног друштвеног детерминизма, који она покушава да савлада и, чак, искористи, он при дефинисању саме слободе уствари ову потпуно испушта из руку и тако, стварно, прихвата гледиште о детерминисаности људске воље, односно не уочава уопште сам основни проблем, и у томе је једнак с другим писцима из ове групе. Он, наиме, слободу дефинише као „вољну спонтану и свесну акцију, новаторску, проналазачку и стваралачку“, која је „вођена својим сопственим схватањем [...]“. Као што се види, овде није дефинисана права слобода нити је њен прави проблем уочен. Јер, људска вољна, свесна, стваралачка акција је једно, а слобода избора такве акције — сасвим друго. Прави проблем се не састоји у постојању овакве акције него управо у томе да ли човек може слободно да бира своју акцију или је његов избор одређен, и у којој мери. А о овом правом проблему Гурвич скоро и не говори, иако наводи уобичајене ставове о условљености слободе избора, рационалности, итд. Цела Гурвичева књига непрестано подвлачи да људи стварају нешто ново.

у друштву својим слободним избором, независним од било каквог детерминизма, али то остаје као празан постулат, који он није успео ничим да докаже, јер управо прави проблем није уочио нити га разрадио — наиме, како је могуће схватити слободу људског избора и стваралаштва. Његова тврдња остаје само гола афирмација без аргумената.

Мекивер је учинио такође много напора, и са нешто више јасности и систематичности од Гурвича, да реши ову противречност (у поменутом делу *Social causation*). Он изричито тврди да је воља истовремено и детерминисана и слободна, јер у томе нема никакве противречности. Противречност је по њему само привидна, лажна, јер је „слобода једна од начина детерминисања који је различит од оног начина који се састоји у принуди. Кад је једна радња вољна, или слободна, ми смо детерминисани, у оквиру граница дате ситуације, својим сопственим циљевима и мотивима“. Отуд и излази да се одлуке воље датих лица у датим ситуацијама могу предвидети — управо зато што су детерминисане дотичним личностима и ситуацијом.

Међутим, очито је да ни Макивер не види прави проблем. Његово се решење уствари своди на софистику — слобода постоји, само је она један од облика детерминисаности. А прави проблем се управо у томе и састоји — да ли постоји слобода као нешто недетерминисано и, ако постоји, како је њу могуће схватити у овом стварном свету, окованом законом узрочности, одн. детерминисаности? Тврдити да је слобода други облик детерминисаности, значи уствари порицати слободу.

Код нас се у последње време проблемом слободе воље бави проф. Шешић (*Југословенски часопис за филозофију и социологију*, бр. 1—2/58), покушавајући да га реши у истом смислу, али с марксистичког гледишта. Међутим, чини нам се да ни он није успео у томе. Наиме, он тврди, с једне стране, да је свака људска делатност „условљена, мотивисана и узрочно одређена“, а да је, с друге стране, она и слободна. Тако су „људске свесне и намерне радње и делатности“ истовремено „како нужне и узрочно одређене тако и слободне“. То значи да су одлуке воље увек до краја нужно одређене самом личношћу, односно њеном друштвеном ситуацијом, а, с друге стране, оне су упркос тога и слободне. Тешко заиста изгледа схватити ту њихову слободу поред њихове одређености. У чему је та њихова слобода по проф. Шешићу? Она се састоји из три елемента: 1) из вести о својим поступцима, 2) из могућности избора између више делатности, која садржи у себи стваралачког, и, најзад, 3) из свесног хтења и стварне практичне делатности у правцу остварења свесно изабраних циљева, што чини „битне одлике људске слободе“.

Ако се изврши анализа ових елемената слободе, видеће се, најпре, да су прва два сажета у трећем. Јер, свесна делатност је укључена у свесно хтење и практичну делатност, а могућност избора је укључена у остварење свесно изабраних циљева. Даља анализа ће показати да ови елементи управо не чине суштину слободе и да

проф. Шеших уствари пориче слободу, коју потврђује само на речима.

Јер, прво, свест о својој делатности очито није довољна за појам слободе. То је јасно већ и из тога што сам проф. Шеших каже да, кад би камен био свестан свога пада, он опет не би био слободан. Друго, слобода избора делатности је свакако битна за појам слободе, али, на речима је потврђујући, њу проф. Шеших сам пориче вршећи анализу те слободе и доказујући да је сваки избор унапред озрочно строго, нужно одређен. У потврду овог става проф. Шеших наводи Енгелса, који каже: „[...] слобода воље не значи ништа друго до способност да можемо доносити одлуке на основу познавања ствари. Дакле, уколико је слободнији суд неког човека о одређеном питању, утолико ће већом нужношћу бити одређена садржина тога суда“. Јасно је да по овој Енгелсовој формули стварне слободе воље и нема, јер се она поклапа с нужношћу. Проблем је управо у томе да ли је наш избор одређен нашим познавањем ствари и другим објективним елементима, од воље независним. Могућност бирања унапред нужно одређеног решења није, очито, никаква слобода. Најзад, треће, очито је да практична делатност ради остварења изабраних циљева, иако постоји, нема никакве везе са слободом избора пошто је само његова последица.

На основу тога треба закључити да ни проф. Шеших није успео да избегне противречност слободе воље и њене детерминисаности, односно да утврди стварно постајање такве противречности, тј. да утврди да је воља и стварно проузрокована и стварно слободна. Његов се став своди уствари на потврду апсолутне детерминисаности одлуке воље, као и Мекиверов. Слобода не постоји. Притом је штета што проф. Шеших није више разрадио један од елемената које је помену у вези с проблемом слободе воље, а, наиме, елемент стваралаштва, који нам се чини најважнијим за исправно решење проблема.

Мислимо да се на основу излагања ових покушаја решења помирења слободе воље с општим законом детерминисаности може без много бојазни од погрешке закључити да треба признати да слободе воље нема у правом смислу те речи, тј. ако под слободом подразумевамо ничим непроузрокован избор при одлуци воље. Сви покушаји да се она потврди остали су, као што смо видели, само гола тврдња на речима, коју су побијали сами њени аутори ближим одређивањем значења термина слобода. Ништа не помаже ни покушај тврђења да је воља релативно слободна, јер то значи да је нешто у њој слободно, те остаје увек исто питање како је могућа таква слобода.

Дакле, воља и њене одлуке не могу бити изузети од општер детерминизма и узрочности. Човек заиста бира између више могућности, али је његов избор унапред одређен. Он нити може да не изврши избор нити може да не изврши такав избор. Заузети супротан став значи порицати целу науку, а поготову друштвену. Тада бисмо се нашли у чудном свету, у неком безобличном простору, где би све лебдело и у коме се не бисмо могли снаћи.

Отуд излази да је све у људском и друштвеном збивању унапред строго и нужно одређено, јер онако како се дешава тако нужно мора бити и друкчије не може бити. Али, то не значи да тиме поричемо значај људске делатности или могућност тзв. случајности. Случајности постоје, само што су оне такође нужне, будући проузроковане.

IV. Што се тиче људске делатности, она је нужна, али она је стваралачка. Проблем слободе воље често се мешао управо с тим стваралаштвом човековим, а они се морају раздвојити.

Наиме, несумњиво је да човек бира између више могућности сходно својим циљевима. Притом човек ствара нешто ново. То значи да он најпре замисли какве ће последице имати његова делатност, па онда изабере ону делатност за коју мисли, на основу постојећег знања, да ће најпотпуније остварити његов циљ. Притом он ствара такве појаве какве не би могле постојати без његове одлуке воље, без његова избора и без његова замишљања и комбиновања разних елемената. Ово човеково стваралаштво је нешто сасвим ново у природи, нешто квалитативно различито. И илузија о слободи воље управо се на томе и заснива што, будући да је одлука воље почетни узрок нечег новог, дотад у природи непостојећег, изгледа као да и сама одлука воље не зависи ни од каквих чинилаца, већ има своје објашњење у самој себи. Одлука воље се јавља као покретни чинилац у процесу стварања новог — пре ње, ново не постоји и не може ни да се наслути; после ње, оно настаје и изгледа једино њом одређено.

Признање детерминисаности људске воље не значи, дакле, никако фатализам. Ми морамо делати ако хоћемо да постигнемо извесне циљеве. А ми не можемо да их нећемо, с обзиром на то ко смо, какви смо и у каквој смо ситуацији. Човек заиста својом делатношћу, свесном и вољном, ствара свој свет. Али он не може да неће ту делатност, и то баш такву какву хоће.

Тврдњи о детерминисаности воље нимало не противречи осећање слободе при избору, главни доказ за тзв. слободу воље. Заиста, пошто човек бира између више могућности, он мора и да се осећа слободним при том избору, тј. мора да осећа могућност да изврши овакав или онакав избор. Не би било никаквог бирања кад не би било овог осећања да се може изабрати једна или друга могућност. Човек при том избору заиста може да изабере једну или другу могућност. Утолико он има слободу, односно његово осећање слободе није потпуно лажно, илузорно. Но, иако он заиста бира, коју ће могућност изабрати одређено је унапред мотивима његове воље, који се појављују у свести услед извесних узрока. Слобода се, дакле, састоји у могућности бирања, у одлучивању о томе шта да се изабере. Али при самом бирању избор је одређен датим околностима и својствима личности.

Дакле, иако је воља детерминисана и нема слободе у смислу недетерминисаности избора, ипак сам избор, тј. свесно одлучивање

између више могућности, постоји, и то осећање да се може изабрати једно или друго узрок је што се проглашава слобода воље, тј. недетерминисаност њена. Ми не можемо извршити друкчији избор од оног који смо извршили, што значи да слободе воље у смислу могућности било једног било другог избора нема, али ми тај избор заиста вршимо, он се не врши мимо нас, то наша воља бира, и оно што бирамо, могућности између којих бирамо, сами стварамо. Те могућности претстављају наше дело, оне не постоје ван нас, објективно, оне су производ наше свести. Додуше, какво ће то дело бити, одређено је датим условима (у које спада, и у првом реду, разуме се, сам човек који ствара), али њега нема без наше делатности.

Тако се слобода воље, најзад, своди на избор између могућности које човек ствара, односно замишља, али нити то што он замишља нити избор који врши нису слободни већ одређени, исто као и свака друга појава у свету. Илузија о слободи воље проузрокована је човековим стваралаштвом и вршењем избора између могућности које он ствара.

Међутим, као што смо истакли, овде нарочито треба подвући да никако не треба помешати одређеност са законитошћу. Другим речима, сваки је избор који врши воља одређен, али, исто тако, ван потпадања под ту општу законитост, један конкретан избор може потпадати и под неку конкретнију законитост, а може бити и потпуно самосвојан, непоновљив. Тако, например, припадник једне класе може изабрати идеологију своје класе, а може и неку другу. Прво је закон, друго је изузетак, који га само потврђује. Но, и једно и друго је одређено у потпуности и до краја.

V. Механизам функционисања људске свести при избору могућности које она сама ствара још је далеко од тога да буде познат у довољној мери, иако је, начелно, као што смо рекли, сваки акт свести у потпуности одређен. Циљеви, вредности, којима се људска свест руководи, који мотивишу људску вољу, веома често нису чисто психолошке већ пре свега друштвене појаве — то су друштвене творевине, везани комплексом многобројних аката индивидуалних свести, системи идеја, идеологије у ширем смислу. Закони стварања и развоја ових творевина и њиховог утицања на појединачне свести претстављају веома важан предмет социологије.

Но, маколико елемент свести и друштвених културних творевина, као творевина свести, били важни за социологију, јер умногоме детерминишу друштвене појаве, ипак не треба заборавити да је то само једна страна проблема детерминизма друштвених појава. Друга, можда и много важнија његова страна јесте објективно повезивање људских радњи, потпуно независно од свести, стихиско њихово повезивање. Може бити да ми сада нисмо довољно свесни важности овог објективног повезивања, тог објективног елемента друштва.

Ми смо сувише навикли да људско друштво и друштвене појаве посматрамо као искључиво појаве свести, као свесну, вољну делатност људи. Цео низ социолошких система, од Тарда до Сорокина

и Парсонса, избацује из подручја социологије све што није свесна делатност и свесно повезивање ових делатности. Друштво се сматра не само творевином човека, већ његовом свесном творевином.

Међутим, ништа нестварније од овакве слике. Кад би тако било, ми бисмо били заиста господари своје судбине. Друштвене појаве би заиста одговарале оном што ми хоћемо да постигнемо. А, као што нам је свима познато, то нажалост тако није. Друштво је још увек једна стихија. Наше знање о друштву се продубљује управо у мери у којој ми постајемо свесни све већег броја стихиског, независног од наше свести, повезивања наших радњи и произвођења непредвиђених и нежељених последица. Друштво нам се тако показује с два лица: једним, светлим — другим, мрачним. Једним делом друштва ми господаримо, постижући заиста оно што хоћемо; другим делом оно господари нама, намећући нам нешто што нико од нас неће, што је резултат стихиског повезивања наших делатности. Оно се од нас „отуђује“. Мислимо да је управо огромна, нажалост недовољно и од самих марксиста запажена, заслуга марксизма што је скренуо пажњу управо на ову страну друштвеног проблема, тражећи оно у њему што је објективно, од наше воље независно. Стога и није могуће, као што то неки замишљају, изградити марксистичку социологију полазећи од појаве рада, несумњиво веома значајне, али, нажалост, још увек недовољне за потпуно разумевање друштва, јер рад је пре свега свесна делатност, већ од материјалне производње, односно друштвене основе која има у себи знатне објективне, односно стихиске елементе.

И управо ово двојство субјективних и објективних елемената у друштвеним појавама и узрок је оне нарочите сложености друштвених појава, који не значи ништа друго до сложеност њихове одређености, а која сложеност, опет, претставља један од основних извора тешкоћа при изградњи социолошких закона. Елементи свести, воље, предвиђања мешају се с елементима стихије, непредвидљивости и дају један комплекс појава који је тешко објаснити научно и потпуно.

VI. У друштвеним појавама много чешће но у природним имамо посла с отступањима од закона, с изузетцима, с непоновљивим појавама. Далеко од тога да сматрамо да су такве појаве недетерминисане, морамо истаћи још једном да оне не потпадају под строге законе. Овако велики број ових случајева долази несумњиво отуд што су друштвене појаве, како рекосмо, сложеније услед присуства две врсте основних чинилаца њихових — субјективних и објективних. Отуд и претежно статистички карактер социолошких закона.

Но, то не значи да нема и других закона у социологији, како то неки тврде — од новијих писаца, пре свега Гурвич. Као што је познато, ово је старо и веома сложено питање да бисмо овде улазили подробније у његово излагање. Ми ћемо истаћи само једну начелну примедбу против гледишта да у друштвеним појавама уопште нема законитости.

Наиме, чињеница да све друштвене појаве имају нечег заједничког довољна је, сама за себе, да заснује могућност постављања зако-

на у односу на њих. Јер, закон је, субјективно схваћен, утврђивање оног што је опште међу појавама. Ако постоји појам друштвених појава, или њихових појединих врста, као нешто што изражава оно што је међу њима опште са статистичког гледишта, логично је да мора да постоје и одговарајући закони, који такође изражавају нешто што је опште у односу на њихово дешавање, с динамичког гледишта. Једино о чему овде може бити реч, то је да ови закони могу бити релативно ретки, тј. да међу друштвеним појавама, односно при њиховом дешавању, постоји мало заједничких елемената, те ступањ апстракције ради откривања закона мора бити врло висок и зато и број закона мали. Но, чак и ако је то случај, то ништа не спречава да ови закони објективно постоје и да буду откривени и изражени.

Према томе, при одређивању детерминисаности друштвених појава ми ћемо вероватно ређе моћи постављати законе, и то већином статистичке законе, а много чешће ће бити реч о изузетцима од закона, односно о непоновљивим појавама. Но, ту се већ социологија, као теориска наука која поставља законе, меша с историјом и другим наукама које не постављају законе, већ испитују појединачне, непоновљиве појаве. То, међутим, прелази област нашег питања.

Овде се можемо и зауставити. Као што се види, циљ нашег излагања и није био, нити је могао бити, обрада питања детерминизма друштвених појава у потпуности, јер је то сувише опсежан задатак. Он би захтевао испитивање свих чинилаца који делују на друштвене појаве, као и узајамно дејство ових појава једних на друге, полазећи нарочито од поделе друштвених појава на основу и надградњу. За потпуну обраду овог питања недовољна је и цела књига акамоли обичан чланак. Оно што смо хтели овде претрести јесу извесна претежно методолошка питања друштвеног детерминизма, како би се на основу тога могло приступити подробној обради самог предмета у ужем смислу.

Др. Рад. Д. Лукић

СОЦИОЛОШКА ТЕОРИЈА И ЕМПИРСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

I. У извесном смислу може се, свакако, с правом рећи да је оштро одвајање научне теорије од чињеница у крајњој линији немогуће и да сваки покушај супротстављања оне прве овим последњим као нечег што је чисто идеално, априорно и самодовољно значи постављање једне лажне дихотомије: нека врста теориске оријентације имплицитно је садржана у сваком емпириском истраживању, а чак и најапстрактнији теориски појмови нису лишени сваког емпириског садржаја. Пример модерних природних наука, нарочито математичке физике и биологије, показује, уосталом, довољно убедљиво да је стварно унапређење научног сазнања постигнуто управо благодаречи сталном повезивању и узајамном допуњавању теориске ана-